

Łukasz M. Sadowski

Piotrków Trybunalski : miasto królewskie i miasto gubernialne

---

Sztuka Europy Wschodniej Искусство Восточной Европы Art of Eastern Europe 1, 269-277

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

POLSKA – ROSJA: SZTUKA I HISTORIA
ПОЛЬША – РОССИЯ: ИСКУССТВО И ИСТОРИЯ
TOM I

Łukasz M. Sadowski

Akademia Sztuk Pięknych im. W. Strzemińskiego, Łódź; PISnSŚ

Piotrków Trybunalski. Miasto królewskie i miasto gubernialne

Piotrków Trybunalski to miasto powiatowe, położone w Polsce centralnej, w województwie łódzkim, około 40 km na południe od Łodzi. Jest jednym z najstarszych miast regionu, przez wiele lat było miejscem, gdzie miał swoją rezydencję monarcha, odbywały się sejmy, działały najważniejsze urzędy państwowe. W okresie rozbiorów, w II poł. XIX wieku zostało miastem gubernialnym, stolicą terenów położonych w zachodniej części Imperium Rosyjskiego. W niniejszym tekście chcielibyśmy przedstawić obraz miasta, które w swojej historii, a także w krajobrazie architektonicznym połączyło te dwie odrębne tradycje.¹

Nazwa „Piotrków Trybunalski” została przyjęta oficjalnie dopiero w XX wieku, tym niemniej była stosowana również wcześniej, oraz pojawia się w większości źródeł na temat historii miasta. Dlatego też używamy jej w naszym opracowaniu.

Pierwsza wzmianka o osadzie Piotrków pojawia się w roku 1217. Prawa miejskie rozrastającego się ośrodka zostały nadane prawdopodobnie w 1290

roku. Ich dowodne potwierdzenie pochodzi z roku 1313.² Badania archeologiczne prowadzone w latach 1970-tych odkryły relikty wcześniejszej, drewnianej zabudowy. Powstawała ona na terenie dzisiejszego Starego Miasta zapewne już od VIII wieku.³

W XIV wieku powstaje średniowieczne miasto. Jego centrum stanowił nieregularny prostokąt Rynku o wymiarach około 40 X 60 metrów. Z rynku wybiegało 8 ulic. Do końca tegoż stulecia obszar miasta został otoczony murami miejskimi. Było to zapewne inicjatywą króla Kazimierza Wielkiego i było kontynuowane po jego śmierci. Obwarowania zamykały przestrzeń miejską o wymiarach około 340 X 300 metrów. Mury posiadały 9 baszt i 3 bramy: Krakowską, Wolborską i Sieradzką. Zabudowa w jej wnętrzu była zapewne drewniana. Najważniejszym miejscem miasta był wówczas rynek. Jak pisze Glinkowski: „Zapewne już w średniowieczu znaczną część (...) rynku zajmowały drewniane kramy kupców i rzemieślników”.⁴ Prawdopodobnie też znajdowała się tam wówczas waga miejska. Nie wiadomo, kiedy wzniesiono budynek ratusza. Muro-

---

¹ Autor pragnie podziękować Panu dr hab. Markowi Dutkiewiczowi z Uniwersytetu Jana Kochanowskiego – filii w Piotrkowie. Szczególne podziękowania pragnę przekazać także dla Pana mgr Pawła Kendry z Muzeum w Piotrkowie za udostępnienie materiałów archiwalnych, oraz za okazaną pomoc.

² Muzolf (2001: 9).

³ Muzolf (2001: 9).

⁴ Glinkowski (2001: 6).

wany gmach istniał na pewno już w poł. XVI wieku, choć być może na jego miejscu powstała budowla wcześniejsza. Według dokumentów z XIX wieku, jej powstanie można by łączyć z osobą króla Władysława Jagiełły, który w roku 1404 wydał nowy przywilej lokacyjny i nadał prawo magdeburskie.⁵

Pierwszą, najstarszą świątynią miasta jest kościół pw. Św. Jacka i Św. Doroty, który wraz z klasztorem OO. Dominikanów powstał w latach 1331–1340. Nieco młodszy jest kościół farny pw. Św. Jakuba, który zaczęto wznosić zapewne przed rokiem 1400. W świątyni tej, w latach 1456–1628 odbywały się kościelne synody.

Ufortyfikowane, położone przy dogodnych szlakach handlowych miasto nabiera znaczenia w ciągu XV stulecia. Pod koniec wieku odbywają się tu obrady sejmowe, często bywa monarcha. W początkach XVI wieku zaczyna się wznosić murowaną rezydencję królewską. Jej lokalizacja, to tereny położone poza murami miasta, na wschodnim przedmieściu tzw. Wielkiej Wsi, za rzeką Strawą. Nie wiadomo, czy wcześniej istniała tu jakaś rezydencja królewska. Badania archeologiczne nie wykazały reliktyw starszego obiektu.

Zamek został wybudowany dla króla Zygmunta I Starego, w latach 1512–1519. Na kopcu ziemnym, otoczonym fosą, wzniesiono „wieżę na kształt zamku” (il. 1).⁶ Budowniczym był południowoniemiecki murator i rzeźbiarz – Benedykt zwany Sandomierzaninem. Był on również twórcą kamiennych portali we wnętrzach zamku na Wawelu. Podobne znalazły się również w tej gotycko-renesansowej budowli. Zamek powstał na rzucie zbliżonego do kwadratu prostokąta o wymiarach 18 X 19,7 m. Posiadał trzy kondygnacje. Na I piętrze znajdował się apartament króla: sala, izba i sień reprezentacyjna. Na II, najwyższym piętrze, powstała sala *palatium-stubam superiorem* – obradował tam senat pod przewodnictwem króla. Budynek pełnił zatem funkcje reprezentacyjno-mieszkalne. Forma wieży była zapewne odwołaniem się do tradycji feudalnej, dekoracja i wystrój nawiązywały do nowej epoki. Była to „najwcześniejsza, o średniowiecznej jeszcze wymowie wielka inwestycja Zygmunta Starego, fundatora Kaplicy Zygmuntońskiej i renesansowej przebudowy Wawelu”.⁷ Zamek piotrkowski miał też zapewne wpływ na historię polskiej architektury.

Il. 1. Piotrków Trybunalski, dawny zamek królewski, stan z 2012

Jego budowa: „ożywiła w Polsce modę na wzniesienie domów wieżowych i ukształtowała typowy dla XVI stulecia model murowanych dworów szlacheckich”.⁸

Syn i następca Zygmunta Starego – Zygmunt August na zamku już nie mieszkał. Wolał on przebywać w drewnianym dworze na Bugaju (na wschód od miasta i od Wielkiej Wsi). Rezydencja królewska stała się miejscem zgromadzeń, sejmów, potem zaś urzędu grodzkiego.⁹

W latach 1578–1792 miasto odgrywało niezwykle istotną rolę jako siedziba Trybunału Koronnego. Była to najwyższa instancja sądownicza (po Sądzie Sejmowym) w Rzeczypospolitej. Powołana została przez króla Stefana Batorego. W Piotrkowie, od października do kwietnia odbywały się obrady dotyczące spraw, apelacji z terenów Wielkopolski, Mazowsza, Kujaw i Prus Królewskich. Wiosną trybunał przenosił się do Lublina, gdzie rozpatrywano sprawy dotyczące Małopolski i Ziemi Ruskich.¹⁰ Przymiotnik „trybunalski” stanowiący dziś składową część nazwy miasta jest oczywi-

⁵ Glinkowski (2001: 6).

⁶ Kajzer, Kołodziejski, Salm (2001: 385).

⁷ Kajzer, Kołodziejski, Salm (2001: 385).

⁸ Kajzer, Kołodziejski, Salm (2001: 385).

⁹ Kajzer, Kołodziejski, Salm (2001: 385).

¹⁰ Dobrzańska (1887: 190–191) oraz Kitowicz (2003: 115).

Il. 2. Piotrków Trybunalski, widok z Rynku w stronę kościoła jezuickiego, stan z 2012

ście nawiązaniem do ponad dwuwiekowej tradycji z okresu I Rzeczypospolitej.

Siedzibą trybunału był ratusz. Został on wybudowany z cegły – jak już wspomniano – przed połową XVI wieku. Niewielki (15,5 X 17m), znajdował się na placu rynkowym. Od północy posiadał arkady służące komunikacji, najwyższa kondygnacja ozdobiona była attyką. W 1611 dobudowano do korpusu od strony południowej cylindryczną wieżę. Ratusz był kilkakrotnie niszczone przez pożary (1615, 1640, 1648, 1731) i grabieże (1657, 1703). Ostatni raz odbudowano go w roku 1768.

Oprócz zamku i ratusza ważnym elementem w krajobrazie miasta były świątynie. W okresie baroku powstało tu kilka kościołów, z których większość zachowała się do czasów dzisiejszych. W zachodniej części miasta, z fundacji Katarzyny Warszzyckiej wzniesiono w 1627 roku kościół pw. Matki Boskiej Śnieżnej. Był to kościół przy klasztorze SS Dominikanek, którego budynki w kolejnym stuleciu przybudowano do murów miejskich. W pobliżu, ale już poza fortyfikacjami, powstał w latach 1640–1643 kościół pw. Matki Boskiej Anielskiej,

wraz z klasztorem OO Bernardynów ufundowany przez rodzinę Starczewskich. Istotnym obiektem sakralnym był kościół i klasztor OO Pijarów wznoszony w latach 1689–1718. Od początków XVIII wieku działało tutaj kolegium pijarskie. Budynki opuszczone po pożarze z roku 1786, zostały zakupione przez władze pruskie. Świątynię zamieniono na kościół ewangelicko-augsburski dla miejscowej parafii protestanckiej. Dawne budynki kolegium w latach 1793–2005 pełniły funkcje więzienia. Największą realizacją sakralną był jezuicki kościół pw. Św. Franciszka Ksawerego wzniesiony w latach 1701–1727. Imponująca barokowa fasada zamykała południową perspektywę uliczki prowadzącej od rynku (dziś ulica Konarskiego, il. 2). W latach 1754–1803 wznoszono i rozbudowywano gmach kolegium jezuickiego *Collegium Novum*. Został on dostawiony przy południowym fragmencie średniowiecznego muru obronnego.

Mimo trudnej sytuacji Rzeczypospolitej, licznych zniszczeń i ogólnego upadku ośrodków miejskich w Piotrkowie sytuacja nie wyglądała tak tragicznie, jak gdzie indziej. O znaczeniu mia-

sta świadczy fakt, że Komisja Dobrego Porządku (*Boni Ordinis*) objęła je efektywną działalnością, jako jedno z 30 miast (na 214) w Koronie.¹¹ Liczba domów murowanych była jak na ówczesne lokalne realia duża i wynosiła w końcu XVIII wieku, około 70–80 obiektów. Podróżujący wówczas po Polsce niemiecki literat i historyk Fryderyk Schulz porównywał je do miast północnych (pruskich) i pisał, że posiada: „jak na polskie miasto niezwykajnie liczne domy murowane”.¹²

Niestety próby odbudowy nie były kontynuowane i w 1793 roku podupadłe i zniszczone miasto dostało się pod władzę pruską, wchodząc w skład Prus Południowych. Po krótkim okresie istnienia księstwa warszawskiego (1807–1815) Piotrków znalazł się w granicach Królestwa Polskiego w ramach Imperium Rosyjskiego. Władza rosyjska miała trwać tutaj równo sto lat.

Przez znaczną część XIX wieku miasto dalej podupadało. Pozbawione znaczenia stało się w porównaniu z okresem przedrozbiorowym mało znaczącym ośrodkiem. Jak pisze Glinkowski: „W 1816 roku prawie połowa przyrynkowych kamienic była uszkodzona i niezamieszkała, niektóre rozebrano”.¹³ Znikała również średniowieczna i renesansowa tkanka miasta. W latach 1817–1824 rozebrano mury i bramy obronne. Pozostały po nich tylko relikty przy klasztorze dominikanek i jezuitów. Ratusz, w którym co prawda podjęto w roku 1845 prace zabezpieczające, został ostatecznie rozebrany 23 lata później (1868). Istną plagą były pożary. W 1865 roku płomienie strawiły dzielnicę żydowską (dawna Wielka Wieś) wokół zamku. W roku 1878 miasto nawiedziły aż trzy pożary.

Pierwsze próby poprawy sytuacji zaczęto jeszcze przed powstaniem listopadowym. W 1827 roku Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych zatwierdziła opracowany wcześniej plan regulacji miasta.¹⁴ Niezwykle ważnym wydarzeniem mającym wpływ na dalsze dzieje miasta było doprowadzenie do miasta linii kolejowej. Miało to miejsce 7 X 1846, uroczyste otwarcie „zaszczycił namiestnik Królestwa Polskiego”.¹⁵ Piotrków stał się przystankiem na linii kolejowej Warszawsko-Wiedeńskiej – jednej z najstarszych w Cesarstwie Rosyjskim. Uzyskał dogod-

ne połączenie z Warszawą i z granicą austrijacką (stacja Maczki-Granica).

Na pewno wyżej wymienione fakty miały znaczenie o podjęciu decyzji o utworzeniu guberni piotrkowskiej. Miało to miejsce 13 I 1867 roku, kiedy z części dawnych guberni: warszawskiej, kaliskiej i kieleckiej sformowano nową.¹⁶ Pierwszym gubernatorem został Iwan Kachanow. W Piotrkowie pojawiły się nowe urzędy, zaczęły powstawać nowe budynki. W ostatniej ćwierci XIX i początkach XX stulecia znacznie wzrosła liczba mieszkańców. W latach 1882–1897 w mieście mieszkało ponad 28 tys. osób. Przeważali Polacy (63%), na drugim miejscu byli Żydzi (32%), Rosjan było 3%, Niemców 2%. W roku 1913 liczba mieszkańców wzrosła do ponad 40 tys.¹⁷ Piotrków stał się ważnym miastem garnizonowym. W mieście stacjonowały: 38 Tobolski Pułk Piechoty im. Wielkiego Księcia Sergiusza Aleksandrowicza (do 1892 roku), potem 28 Połocki Pułk Piechoty, 16 Doński Pułk Kozaków i 59 Piotrkowski Batalion Gubernialny – łącznie w sile ok. 1500 żołnierzy.¹⁸ Julian K. Janczak liczebność garnizonu (zapewne nie tylko żołnierzy, ale i urzędników, oficerów itp.) szacuje na 2546 ludzi, w tym: 2270 Rosjan (do tej liczby autor wlicza też Ukraińców, Mołdawian i innych), 93 Polaków, 173 Żydów i 10 osób innych narodowości.¹⁹ Gubernator Kachanow sprawował swój urząd w latach 1867–1884. Jego rządy odbierane były przez polskie społeczeństwo jako silnie rusyfikacyjne. Gubernia zyskała nowy herb, zmieniono nazwę miasta na Pietrokow (Петроковъ). W 1870 zmieniono nazwy części ulic. I tak Kaliska stała się Petersburską, Grodzka – Połtawską, Rycerska – Jekaterińska, Stary Rynek – Marijską Płoszczadią, Plac Litewski – Siergiejewską Płoszczadią.²⁰ Nie trudno zauważyć, że zmieniano na czysto rosyjskie nazwy tych ulic, które kojarzyły się z Rzeczypospolitą, jej historią, czy innymi polskimi miastami. Ulicę prowadzącą w stronę Krakowa (ul. Przedborska) nazwano Donską.²¹

Jednym z elementów zmiany charakteru i wyglądu miasta było wznoszenie cerkwi. Jeszcze przed

¹¹ Glinkowski (2001: 6).

¹² Glinkowski (2001: 6).

¹³ Glinkowski (2001: 7).

¹⁴ Gąsior (2001: 17).

¹⁵ Paszke, Jerczyński, Koziarski (1995: 74).

¹⁶ Dobrzańska (1887: 208). Paweł Samuś podaje że gubernia piotrkowska powstała z części dawnych gubernii warszawskiej i radomskiej: Samuś (1989: 300).

¹⁷ Janczak (1989: 249–250).

¹⁸ Samuś (1989: 301).

¹⁹ Janczak (1989: 249).

²⁰ Samuś (1989: 302).

²¹ Tuszyńska (1992: 53).

rozbiorem istniała w Piotrkowie niewielka społeczność prawosławna. Byli to Grecy, którzy przebywali tu od XVIII wieku i handlowali winem na terenie Wielkiej Wsi. Od roku 1780 istniała grecka kaplica, na I piętrze kamienicy przy ul. Krótkiej. W latach 1788–1822 kapłanem tej niewielkiej wspólnoty był Grzegorz Sergułowski z Chios. W roku 1832 cerkiew grecka na terenie Imperium Rosyjskiego została włączona do cerkwi rosyjskiej (grecko-rosyjska). Wiadomo, że parafia liczyła wówczas 102 osoby.²²

W roku 1842 architekt Andrzej Gołośki ustalił lokalizację pod budowę nowej świątyni prawosławnej. Miała ona powstać poza starym miastem, przy ulicy Kaliskiej. Budowę ukończono 6 lat później. 10 XII (28 XI st.st.) 1848 roku poświęcono budowlę na planie krzyża, z 5 kopułami, „w bizantyjskim stylu”. Nadano jej wezwanie Wszystkich Świętych.²³ Architekt ów uczestniczył wcześniej, w latach 1835–1836, w przebudowie kościoła Pijarów przy ul. Długiej w Warszawie na Cerkiew Świętej Trójcy (wspólnie z Antonim Corazzim, przy współpracy Aureliusza Corazziego i Antoniego Kaliszewskiego).²⁴

Liczba prawosławnych parafian rosła – od 112 osób w latach 1833–1857 do 750 wiernych w roku 1866 (nie licząc wojska). Wzrost znaczenia miasta, jego „gubernialność”, większa ilość wiernych – wszystkie te czynniki zmobilizowały władze do przebudowy cerkwi na większą – odpowiadającą randze gubernialnego soboru. Projekt stworzył architekt Iwan Wasiljewicz Sztrom, profesor i akademik z Sankt Petersburga.²⁵ Sobór miał on wznieść – jak pisze Małgorzata Głowacka: „...na wzór swego dzieła postawionego dla przedstawicieli ambasady w Paryżu”.²⁶ I dalej: „Na to rząd przeznaczył 32 tys. rubli. Najważniejsza część robót rozpoczęła się na pocz. 1869. Nowa cerkiew była zbudowana na planie krzyża łacińskiego z absydami na końcach 3 ramion, a od południa przedłużona została nawa główna. Opracowano nową fasadę, a nad kruchtą wzniesiono nową wieżę dzwonnicy. Na przecięciu się ramion krzyża łacińskiego wzniesiono 5 wieżyczek, w układzie centralnym nakrytych hełmami

Il. 3. Piotrków Trybunalski, Cerkiew Wszystkich Świętych, stan z 2012

cebulastymi obitymi blachą, na których wyłociono elementy oraz krzyże. Ikonostas cały pozłacany został wykonany przez znanego petersburskiego majstra Serebriakowa, a ikony do niego pisał Wasiliew. Roboty prowadził architekt Bystrow przy udziale architekta Markiewicza”.²⁷ Cerkiew została konsekrowana na nowo (pod tym samym wezwaniem – Wszystkich Świętych) w dniu 9 XII 1870, a dokonał tego arcybiskup warszawsko-nowogiejowski Joannik. O randze uroczystości świadczy fakt, że był na niej również obecny namiestnik hr. Berg (il. 3).²⁸

O ile Cerkiew Wszystkich Świętych była budowlą nową, to dwie pozostałe świątynie prawosławne powstały w wyniku adaptacji dawnych budowli, związanych z czasami I Rzeczypospolitej. Jeszcze za czasów gubernatora Kachanowa, powstała druga cerkiew. Wykorzystano do tego przekształcone wnętrza parteru byłego zamku królewskiego. Sam budynek, mocno zniszczony i zrujnowany, został obniżony o jedną kondygnację, a w roku 1875 konsekrowano tam cerkiew, która od roku 1885 była cerkwią soborową. Służyła przede wszystkim kadrze i żołnierzom garnizonu, który znajdował

²² Głowacka (2008: 17–19).

²³ Głowacka (2008: 19–20).

²⁴ Łoza (1954: 97–98, 51–52, 139); Chrościcki, Rotterdam (1977: 57).

²⁵ Кириков (1996: 341–342). Autor pragnie podziękować prof. Swietłanie Lewoszko z Sankt Petersburga za zwrócenie uwagi na tę pozycję i uzyskanie dodatkowych informacji o architekcie.

²⁶ Głowacka (2008: 21).

²⁷ Głowacka (2008: 21).

²⁸ Głowacka (2008: 22).

się w pobliżu, oraz Sztabowi I Brygady X Dywizji Piechoty.²⁹ Jak widać na archiwalnych fotografiach z epoki obok ulokowana została niewielka, dekorowana dzwonnica. Stara budowla, która została obniżona, zdeformowana, otynkowana, zatraciła swój rezydencjonalny gotycko-renesansowy charakter. Dla patriotycznie nastawionej części społeczeństwa polskiego szczególnie bolesny był fakt umieszczenia prawosławnej świątyni w pomieszczeniach, które służyły polskiemu monarsze. Było to odbierane jako profanacja i świadome zacieranie śladów polskości. Do podobnych działań dochodziło w owym czasie i w innych miastach „Prywislinjia”. Najbardziej znanymi spośród nich jest wspomniana już warszawska przebudowa kościoła popijarskiego, przekształcenie Gmachu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w formach bizantyjskich i ruskich, czy też wzniesienie w sercu miasta, na placu Saskim monumentalnego Soboru Aleksandra Newskiego.

Ostatnią, trzecią cerkiew „wstawiono” w gmach gimnazjum rządowego, czyli dawnego kolegium jezuitskiego. W roku 1885 rozpoczęła się przebudowa II piętra wg. projektu głównego architekta gubernialnego Feliksa Nowickiego.³⁰ XVIII wieczny budynek uzyskał zwieńczenie z charakterystyczną kopułą. Poświęcenie cerkwi pw. Św. Iwana Rylskiego odbyło się 23 XI 1897 roku.³¹

Zachodnia, położona poza Starym Miastem część Piotrkowa stała się nowym centrum. Tam, przy prowadzącej w stronę dworca kolejowego ul. Kaliskiej (Petersburskiej – obecnie Słowackiego) i odchodzących od niej przecznicach powstały główne budynki rządowe. Na ulicy Gubernialnej (obecnie Sienkiewicza) po jednej stronie wzniesiono Dom Gubernatorów, naprzeciw powstał gmach Urzędu Gubernatora. Przy reprezentacyjnej ulicy Kaliskiej na początku XX wieku wzniesiono monumentalny gmach Pałacu Sprawiedliwości mieszczący w sobie urzędy Sądu Okręgowego, Sądu Pokoju i Prokuratury (1906, il. 4). Projektantem tej eklektycznej budowli, oddzielonej od ulicy dziedzińcem i ogrodzeniem był Feliks Nowicki.³²

Spśród innych budynków, związanych z administracją państwową i „rosyjskością”, które powstały na przełomie XIX i XX wieku, warto wymienić położone poza ścisłym centrum: Izbę Skarbową

mieszczącą się przy ul. Bykowskoje Predmiestie (obecnie Wojska Polskiego) 77 oraz Kasę Gubernialną przy ul. Aleksandrowskiej (obecnie 3 Maja) 21. W tym wzniesionym w 1911 roku gmachu znalazły się również: bank rosyjski i urzędy skarbowe.

W pobliżu cmentarza katolickiego na północ od centrum miasta założony został cmentarz prawosławny. Stał on się przede wszystkim nekropolią dla Rosjan służących w miejscowym garnizonie i urzędników państwowych.

W ciągu ostatnich czterech dekad panowania rosyjskiego miasto zupełnie zmieniło w porównaniu z okresem wcześniejszym swój charakter. Znacznie przekroczyło swój dawny obszar. Rozwinął się lokalny przemysł, powstały fabryki i manufaktury (browar, przędzalnia, kolej wąskotorowa do Sulejowa). Powstały również – zwłaszcza na obrzeżach – domy robotnicze. W centrum – gmachy rządowe, cerkwie, oraz eklektyczna zabudowa kamienic – o formach typowych dla architektury rosyjskiej tego okresu – nadawały mu wygląd właśnie typowego, gubernialnego miasta rosyjskiego. Efekt ten był wzmocniony dwujęzycznymi, rosyjsko-polskimi szyldami, które były obowiązujące w Prywislinju. Mimo rozwoju przemysłu: „W przededniu I wojny światowej Piotrków był miastem, którego centrum od dworca kolejowego po Stare Miasto z jego urzędami, zelektryfikowanymi kamienicami czynszowymi, ciągle jeszcze sprawiało wrażenie miasta urzędniczo-burżuazyjnego”.³³

Po I wojnie światowej i uzyskaniu niepodległości przeprowadzono „polonizację” miasta. Zlikwidowane zostały dwie cerkwie: na zamku i w gmachu gimnazjum (po 1918 im. Bolesława Chrobrego). Zachowana została główna cerkiew Wszystkich Świętych. Sam zamek przeszedł gruntowną konserwację dopiero w latach 1964–1972. Odbudowano wtedy najwyższą kondygnację, uzupełniono kamieniarkę i przekryto budynek czterospadowym dachem. Piotrków Trybunalski w okresie międzywojennym stracił na znaczeniu. Przestał być miastem gubernialnym, stał się powiatowym. Podobnie sytuacja wyglądała po II wojnie światowej (z wyjątkiem lat 1975–1998, gdy po reformie administracyjnej był miastem wojewódzkim).

Obecnie miasto jest miejscem, gdzie widoczne i eksponowane są zabytki architektury z czasów przedrozbiorowych. Znaczna część zabytkowej już struktury pochodzi jednak z czasów nowszych i jest

²⁹ Głowacka (2008: 23).

³⁰ Łoza (1954: 218).

³¹ Głowacka (2008: 23).

³² Łoza (1954: 208), Piotrkowski architekt (2007: 15).

³³ Koter (1989: 222).

Il. 4. Piotrków Trybunalski, Dawny Pałac Sprawiedliwości, stan z 2012

związana z Piotrkowem „gubernialnym”. Zostało to docenione już kilka dekad temu przez filmowców. Tutaj kręcone były filmy, których akcja rozgrywała się pod zaborem rosyjskim (*Komediantka*- reż. Jerzy Sztwiertnia, 1988, *Szyfowe prace* – reż. Paweł Komorowski, 1998), czy wręcz w prowincjonalnym, rosyjskim, gubernialnym mieście (*Biesy* – reż. Andrzej Wajda).

Warto wspomnieć o zjawisku „czarnej legendy” narosłej wokół okresu rusyfikacji, a zwłaszcza gubernatora Iwana Kachanowa. Nie zaprzeczając negatywnej roli ówczesnych władz rosyjskich wobec pamiątek i zabytków historii i kultury polskiej, warto pamiętać, że część spośród owych działań została być może przypisana zaborcom niesłusznie. Z mitami owymi polemizuje Marcin Gąsior, który badając źródła zweryfikował wiele niesłusznych opinii. Do najbardziej znanych należało oskarżenie Kachanowa o rozbiórkę średniowiecznych murów, które zniknęły ponad cztery dekady przed objęciem przez niego urzędu. Podobnie rozbiórkę II piętra zamku motywuje autor jego tragicznym stanem technicznym (co oczywiście nie usprawiedliwia lokalizacji cerkwi w tym samym obiekcie kilka lat

Il. 5. Piotrków Trybunalski, Zachowane rosyjskie napisy na ścianie kamienicy przy ul. Dąbrowskiego 15

później). Zaskakujący jest natomiast przytaczany fakt, że gubernator próbował ratować zrujnowany kościół franciszkanów: „proponując władzom rządowym przebudowę obiektu na teatr miejski, na co nie otrzymał zgody i kościół został rozebrany”.³⁴ Przypisywanie przedstawicielowi władzy rosyjskiej decyzji o rozbiórce ratusza w roku 1868 też nie jest podobno do końca słuszne, albowiem został on zburzony „na prośbę rajców”, a nie gubernatora.³⁵

Inna „czarna legenda” obciąża Rosjan konfiskatą cerkwi, która miała być zabrana unitom. Problem w tym, że cerkwi takowej nie było, podobnie jak i unitów (grekokatolików), którzy zostali tutaj pomyleni z Grekami.³⁶

W chwili obecnej wielokulturowość historyczna Piotrkowa Trybunalskiego stanowi jego atut i wykorzystywana jest przez władze miasta. Stworzony został *Trakt wielu kultur*, który nawiązuje także do okresu zaborów i panowania rosyjskiego. Oprócz tzw. *Szlaku zabytków* są dobrze opracowane (w formie broszur) trakty: luteranski, żydowski, filmowy i rosyjski. Do ciekawych inicjatyw należy także zachowanie i odnowienie kamienicy *Rosyjskiego Kupca*, gdzie zabezpieczono także charakterystyczne dla epoki dwujęzyczne napisy reklamowe na ścianach (il. 5). Mimo pewnych niedociągnięć, problemów natury konserwatorskiej Piotrków Trybunalski jest miastem, które zaadoptowało nie tylko „chlubny” okres swojej historii, ale również trudne czasy zaborów. Dziś, gdy na wszelkie wydarzenia można patrzeć już z historycznego dystansu, można także uznać, że zarówno „Piotrków Królewski” jak i „Piotrków Gubernialny” stanowią nieodłączne elementy identyfikacji kulturowej tego miasta.

Bibliografia

Chrościcki, Rottermund 1977 = Chrościcki, Juliusz A., Rottermund, Andrzej: *Atlas architektury Warszawy*, Warszawa 1977.

Dobrzańska 1887 = Dobrzańska, E.: „Piotrków” [w:] *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów Słowiańskich*, Filip Sulimierski, Bronisław

Chlebowski, Władysław Walewski (nakł.), t. VIII, Warszawa 1887: 186–208.

Gąsior 2001 = Gąsior, Marcin: „Obalenie legend”, *Spotkania z Zabytkami*, Warszawa, 9 [175] (2001).

Glinkowski 1989 = Glinkowski, Witold P.: „Układ przestrzenny, obwarowania i zabudowa miasta w XVI–XVIII w.” [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, Bohdan Baranowski (red.), Łódź 1989.

Glinkowski 2001 = Glinkowski, Witold P.: „Piotrkowskie dziedzictwo”, *Spotkania z Zabytkami*, Warszawa, 9 [175] (2001).

Głowacka 2008 = Głowacka, Małgorzata: „Cerkiew prawosławna w Piotrkowie Trybunalskim do 1914 roku”, *Badania nad dziejami regionu piotrkowskiego*, z. 7 (2008).

Janczak 1989 = Janczak, Julian K.: „Ludność” [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, Bohdan Baranowski (red.), Łódź 1989.

Kajzer, Kołodziejski, Salm 2001 = Kajzer, Leszek, Kołodziejski, Stanisław, Salm, Jan: *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2001.

Kitowicz 2003 = Kitowicz, Jędrzej: *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, Warszawa 2003.

Koter 1989 = Koter, Marek: „Układ przestrzenny” [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, Bohdan Baranowski (red.), Łódź 1989.

Łoza 1954 = Łoza, Stanisław: *Architekci i budownictwo w Polsce*, Warszawa 1954.

Muzolf 2001 = Muzolf, Błażej: „Piotrków starożytny”, *Spotkania z Zabytkami*, 9 [175] (2001).

Paszke, Jerczyński, Koziarski 1995 = Paszke, Andrzej, Jerczyński, Michał, Koziarski, Stanisław M.: *150 lat Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej*, Warszawa 1995.

Piotrkowski architekt 2007 = „Piotrkowski architekt szambelanem papieża”, *Tydzień Trybunalski*, 28 I (2007).

Rosin 1989 = Rosin, Ryszard: „Dzieje Piotrkowa do przełomu XV i XVI w.” [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, Bohdan Baranowski (red.), Łódź 1989.

Samuś 1989 = Samuś, Paweł: „Życie społeczno-polityczne w latach 1967–1914” [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, Bohdan Baranowski (red.), Łódź 1989.

Tuszyńska 1992 = Tuszyńska, Agata: *Rosjanie w Warszawie*, Warszawa 1992.

Кириков 1996 = Кириков, Б[орис] М. (red.): *Архитекторы-строители Санкт Петербурга середины XIX – начала XX века: справочник*, Санкт Петербург 1996.

³⁴ Gąsior (2001: 17).

³⁵ Gąsior (2001: 18). Z drugiej strony, czy istotnie protesty mieszczan lub sprzeciw „władz rządowych” mogłyby zmienić w owym okresie decyzje podjęte wcześniej przez gubernatora? Autor dziękuje za zwrócenie uwagi na powyższe zagadnienie dr Andrzejowi Buczyńskiemu ze Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego.

³⁶ Gąsior (2001: 18).

Łukasz M. Sadowski

Piotrków Trybunalski. The Polish royal town – The Russian “gubernyal” town

The mediaeval city of Piotrków (first mentioned in 1217) was one of the most important places for the political history of Poland. It was the site of temporary sessions of the parliament, with 16th century gothic-renaissance (“keep” like) Royal Castle. In 1578–1792 Piotrków was a place for every year Royal Court (“Trybunał Koronny”) sessions. That is why the name “Trybunalski” was added to the original name of the town. The architectural look of Piotrków was western-influenced, with typical forms of Polish urban landscape: old centre with market square, city walls, parish church, monasteries and convents etc. By the end of the 18th century the city started to collapse, was although still being one of the most developed middle-sized towns in the country.

From 1815 onwards Piotrków was included in the Russian Empire. The medieval city walls and the town hall were demolished. On the other hand, modern infrastructure (railway line 1846), and a new part of the town were constructed. In 1867 the city became the capital of “gubernya”. Although Russians constituted only 3% of the population, Piotrków started to remind typical Russian gubernyal town. The governors were introducing the Russification policy: the change of the name into “Pietrokov”, changing into Russian the names of the streets etc. The city landscape was dominated by orthodox churches. One of them was new, constructed next to the new main street. The two others were located within the old structures: former Jesuits College and Royal Castle. The historical gothic-renaissance structure of the castle was partly demolished in order to place a garrison orthodox church. Also many administrative buildings were constructed at the turn of the 20th century (Governors House, Palace of Justice, Russian Bank etc.). The aim was to give the town the look of the typical, Russian “gubernyal” town, destroying the remains of Polish past.

After 1918, Piotrków’s architecture was “polonized” or “re-polonized”. Some of the Russian period objects were demolished or rebuilt. Despite of that the city has still its two faces. One of them: the Polish, royal town with monuments from 14th–18th centuries. The other is still well preserved atmosphere of “gubernyal” town from 1815–1915 period. Nowadays the policy of local government is to show not only the monuments of the glorious past, but also preserve and promote the structures constructed in the Russian era – also as a part of the city’s heritage.